

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1990

A TARTALOMBÓL

Kristó Gyula: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon
Tarnai Andor: A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon
Gergye László: Kazinczy Ferenc Gráciái (Kazinczy ars poeticája)

*

Vízkelety András: Megjegyzések Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században című könyvéhez
Jaroslav Kolár — Marcella Husová: A Szent Tamásról szóló prédikáció Bessenyei-fordítása
Kappanyos András: Közelítések az Előszóhoz

*

Király István (1921–1989) (*Rónay László*)

Molnár Imre (1920–1989) (*Bene Sándor*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1990. XCIV. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

- Kristó Gyula*: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon 425
Tarnai Andor: A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon 444
Gergy László: Kazinczy Ferenc Gráciái (Kazinczy ars poeticája) 470

Kisebbségi közlemények

- Török László*: Szövegproblémák Janus Pannonius epigrammáiban 499
Szilágyi Márton: Csokonai Vitéz Mihály apjának életpályája 506
Szilágyi Ferenc: Kazinczy Ferenc fordítása, a *Természet Oeconomía*ja 510
Kulcsár Péter: Szilágyi Ferenc észrevételeire 514
Stoll Béla: József Attila 1922-i verseinek új időrendje 515

Műhely

- Vízkelety András*: Megjegyzések Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században* című könyvéhez 520
Jaroslav Kolár — Marcella Husová: Adalék a Szent Tamásról szóló prédikáció Bessenyei-fordításához 528
Kappanyos András: Közelítések az *Előszó*hoz 539

Szemle

- Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945 (*Balázs Mihály*) 558
 Pálmai Kálmán: Kerecsényi Dezső (*Bitskey István*) 559
 Szerdahelyi István: Lukács György (*Péter László*) 560
 Sors és példa. Tanulmányok Lengyel Józsefről (*Olasz Sándor*) 562
 Kelecsényi Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői (*Héjjas Eszter*) 562
 Frank-Schneider Katalin: A magyar irodalom fogadtatása a Német Szövetségi Köztársaságban (*R. Takács Olga*) 563
 Gregorius Gyöngyösi: Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli primi eremitatae (*Varga Imre*) 564
 Pécsi Lukács: Szent Ágoston doctornac, elmelkedő, magam beszellő, es naponkent valo imadsagi (*Erdei Klára*) 566

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

MAGYAR ÖNTUDAT ÉS IDEGENELLENESSÉG AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁGON

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy az Árpád-kori (10–13. századi) Magyarország történetében mikor jelentkezik a társadalmi és a politikai életet *tartósnan* meghatározó tényezőként az idegenellenesség, figyelmünket alapvetően az elbeszélő források és a törvények felé kell fordítanunk. Két okból is ezt kell tennünk. Egyrészt azért, mert a tárgyalt négy évszázadból mindössze az utolsóban, a 13. században éri el az oklevelek száma azt a mennyiséget, amely ilyen jellegű vizsgálatok számára elégséges alapul szolgálhat, másrészt pedig az oklevelek alapvetően jogbiztosító, jogot adományozó jellege még a 13. században sem nyújt igazán kedvező lehetőséget a kérdéskör kutatásához. Ezzel szemben a Magyarország történetét vagy egy szeletét hosszabb időköz alatt tárgyaló elbeszélő források (ha nagyjából pontosan tudjuk korhoz kötni őket), valamint az ugyancsak országos horderejű kérdéseket középpontba állító törvények alkalmasak ilyen jellegű következtetések levonására. Míg tehát a narratív és dekretális emlékek a nagy összefüggések vonatkozásában igazíthatnak el, az oklevelek — főleg csak a 13. században — a részletekhez nyújthatnak segítséget.

A 11–12. századból származó elbeszélő kútfők egyértelműen vallanak *általában* az idegenek, jövevények (*hospesek*) megbecsüléséről Magyarországon. Az ezt bizonyító adatok élére — már csak kronológiai okokból is — méltán kíváncsodik I. (Szt.) István királynak fiához intézett, az 1010-es években keletkezett erkölcsstanító könyvecskéje (*Libellus de institutione morum*). Ennek 6. fejezetében ezt olvashatjuk: „A vendégek és a jövevények (*hospites et adventitii*) akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén [azaz a 6. fejezetben]... Mert amiként különböző tájakról és tartományokból (*ex diversis partibus et provinciis*) jönnek a vendégek (*hospites*), úgy különböző nyelvét és szokást, különböző példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket (*exteri*) a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy törvényű (*uniusque moris*) ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam: a jövevényeket jóakarattal gyámolítsd és becsben tartsd, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak.”¹

Szt. András és Benedek legendája (*Legenda SS. Zoerardi et Benedicti*), amely az 1064–1074 közti időben keletkezett, ekként tekint vissza a néhány évtizeddel korábbi, Szt. István kori viszonyokra: „Abban az időben, amikor a legkeresztényibb István király akaratóból Isten ismerete és tisztelete Pannóniában még éppen csak kicsírázott, hallva a jó uralkodó híreről, más földekről (*ex terris aliis*) sok kanonok és szerzetes gyült

¹ Emericus SZENTPÉTERY, *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Budapestini, 1937–1938. (A továbbiakban: *SRH.*) II. 624–625. Az Intelmekre a gazdag szakirodalomból I. Jenő SZÜCS, *König Stephan in der Licht der modernen ungarischen Geschichtsschreibung*. Südost-Forschungen 1972. 17–40.; *Uő.*, *Szent István intelmei: az első magyarországi államelméleti mű.* In *Szent István és kora*. Szerk. GLATZ Ferenc — KARDOS József. Bp. 1988. 32–53.

össze hozzá mint atyjukhoz, nem annyira kényszerűségből, mint inkább hogy a szent szerzetesi élet új öröme együttélésükkel kiteljesedjék.”²

Több figyelemre méltó passzust olvashatunk a nagyobbik István-legendában (*Legenda maior S. Stephani regis*), amelyet a hagyományos felfogás az 1083 előtti évekre, újabb feltevés az 1100 körüli esztendőkre keltezt. Ez Géza fejedelemről, I. István király apjáról akként emlékezik meg, hogy „hatalmaskodva bánt az övéivel (*sui*), de irtalmasan s bőkezűen az idegenekkel (*liberalis in alienos*), kiváltképpen a keresztényekkel”. Ugyancsak Géza fejedelem „elrendelte, hogy a többi keresztényt, aki országába (*regnum suum*) be akar lépni, a vendégbarátság (*hospitalitas*) és a biztonság kegyében részesítsék.” Szt. Istvánról — egyebek mellett — azt is szükségesnek tartotta lejegyezni a legenda: „Az irtalomnak és kegyelmességnek oly szélesre tárt karjaival ölelte át Krisztus szegényeit, sőt bennük Krisztust, hogy egyetlen vendég vagy zarándok (*hospes et peregrinus*) sem távozott tőle szomorúan, jóságának valamilyen vigasza nélkül.”³

Szt. István kisebbik legendája (*Legenda minor S. Stephani regis*), amely a 11–12. század fordulóján íródott, ugyancsak azt emelte ki az uralkodóval kapcsolatban — hasonlóan Szt. András és Benedek legendájához —, hogy „a világ különb-különb vidékeiről (*ex diversis mundi partibus*), hallva tudományáról, sokan özlönlöttek hozzá”. Ugyancsak ez a kútfő hagyományozta ránk az I. István kori 60 besenyő történetét, akik rengeteg kincssel igyekeztek az uralkodóhoz. Ám, már magyar területen, szolgák egy csapata a besenyőkre rontott, javaikat elvették, közülük többeket megöltek. A király úgy ítélte meg az idegenekkel szembeni bűnüket, mint az Isten által rendelt törvény áthágását, s a vétkeseket az utak mellett kettesével felakasztatta. Ezzel akarta megfélemlíteni az ország lakóit: „aki nem nyugszik meg az Úr által meghirdetett igazságos törvényében, így jár.”⁴

I. (Szt.) László királynak a 12–13. század fordulóján készült legendája (*Legenda S. Ladislai regis*) a nagyobbik István-legendára emlékeztető módon szolt arról, hogy hőse „bőkezű a külföldiek iránt” (*liberalis in extraneos*).⁵

Visszhangot kapott az idegenek magyarországi megítélése a vitatott korban keletkezett nagyobbik Gellért-legendában (*Legenda maior S. Gerhardi episcopi*). Mór pécsi püspök és Anasztáz pécsváradi apát beszélgetésében hangzik el a következő, a frissen Magyarországra érkezett Gellérttel kapcsolatos mondat: „Ültessük szekerünkre, vezessük [Szt. István] király elé. Nagy ajándéknak veszi majd tőlünk őt, hiszen megparancsolta, hogy minden jövevényt (*omnes venientes*) befogadjunk, és akiket alkalmasnak ítélünk, egyenesen az ő személye számára fenntartsuk.” Gellérttel kapcsolatban jegyezte le a legenda, hogy „sereglettek hozzá németek, csehek, lengyelek, franciák és mások is, felszentelésük után ezekre bízta egyházmegyéje plébániáit”. E legenda az egyetlen, amely a 11–12. században disszonáns hangként, de ellentétben önmagával (az éppen imént idézett passzussal) is, nyílt idegenellenességet tulajdonít Gellért püspöknek. Eszerint azok a fiatalok, a nemesek és országnagyok (*nobiles*

² SRH. II. 357. A legendára l. Imre BOBA, *S. Andreas-Zoerard: A Pole or an Istrian?* Ungarn Jahrbuch 7. 1976. 65–71; Richard PRAŽÁK, *A legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései*. ItK, 1980. 393–408.

³ SRH. II. 378–379., 387. Az 1083 előtti keltezésre l. VARJÚ Elemér, *Legendae sancti regis Stephani*. Bp. 1928. 83–89., a Kálmán király (1095–1116) kori datálásra l. KRISTÓ Gyula, *A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához*. A. Univ. Szeg. A. Hist., 90. 1990.

⁴ SRH. II. 396., 398–399. A legendára l. HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 143–149.

⁵ SRH. II. 518. A legendára l. GERICS József, *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*. In *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH János — SZÉKELY György. Bp. 1974. 113–136.

et magnates) fiait, akiket Valter, a csanádi káptalani iskola mestere tanított a szabad művészetek tudományára (*scientia artis liberalis*), lettek a csanádi Szt. György-monostorban az első kanonokok. „A püspök igen nagy gonddal nevelte őket, minthogy nem voltak idegenek, hanem országbeliek” (*non essent alienigene, sed patriote*).⁶ Ám, hogy ezen utóbb idézett, az idegeneket és a hazaiakat szembeállító későbbi betoldás, másodlagos eredetű textus, több ok miatt is bizonyosra vehető. Egyrészt terminológiája idegen a 12. század elejétől, ahová általában a nagyobbik Gellért-legenda alapszövegének keletkezését szokták tenni. (A *nobiles* és *magnates* még csak-csak magyarázható lenne, de a frissen létesült székeskáptalanok iskoláiban a szabad művészetek oktatása már nehezebben illik bele a képbe.⁷) Másrészt aki ezt az interpolációt végrehajtotta, nem tartotta szem előtt, hogy maga Gellért is idegen (*alienigena*) volt Magyarországon, lévén velencei származású,⁸ aligha tehető fel, hogy a 12. század elején Gellértről legendát író szerző ezt nem tudta vagy elfelejtette volna. Végül: a híradás mind különvégein, mind mondatvégen szép veloxokat tartalmaz, azaz ritmikus prózában íródott, ami viszont valószínűsíti: a 13. század közepét követően jegyezték csak le.⁹

Az elbeszélő források tehát a 12–13. század fordulójáig egyértelműen arról valának, hogy a magyar királyokat, forrásszerűen igazolhatóan Szt. István és Szt. Lászlót az idegenek megbecsülése, tisztelete hatotta át, s mintegy hivatalos ideológiájukká tették a *hospesek* magyarországi befogadását és gyámolítását. A fentebb idézett passzusokból az is kiderül, hogy ez nem általános keresztényi türelmet jelentett mindenféle — akár a Magyarországgal szemben ellenséges — idegenekkel szemben is, hanem csak azokat illette meg a tisztelet és támogatás, akik Magyarországon letelepedni, az itteni viszonyokhoz alkalmazkodni, igazodni akartak. Ezért állította szembe már Szt. István király az itt tartózkodni akaró külföldieket a pöffeszkedő külföldiekkel (*arrogantia exterorum*). Egyfelől tehát az Árpád-házi fejedelmek és királyok nemcsak hogy elnézték, hanem kezdeményezték, segítették a külszágokból jövők magyarországi betelepődését, elfogadták a magyarétól eltérő nyelvüket, szokásaikat, törvényeiket, igénybe vették a magyarokénál fejlettebb fegyvereiket és egyéb más példáikat (*documenta*), de nem nézték el a külföldiek Magyarországgal szembeni bármiféle megátalkodottságát, pöffeszkedését.

Az elbeszélő forrásokból kihüvelyezhető tanulságokat markánsan erősítik meg a 11–12. századi törvények. Mindenekelőtt Szt. István király 11. század elejéről való I. törvénykönyve visszaigazolja a jövevények — feltételezhetően nagyobb számú, ha már törvénybe bekerült — befogadását. Eszerint „ha valaki jóindulattal vendéget (*hospes*) fogad be, és ennek eltartásáról tisztességesen gondoskodik, a vendég, ameddig a megegyezésnek megfelelő eltartásban részesül, ne hagyja el eltartóját, és ne vigye másvalakihez szolgálatát” (I:24). A „közönséges” jövevények a későbbi törvénykönyvekben is rendszeresen és megkülönböztetett figyelemben részesítve szerepelnek. Szt.

⁶ SRH. II. 486., 495. A nagyobbik Gellért-legendára I. János HORVÁTH, *Die Entstehungszeit der Grossen Legende des Bischofs Gerhard*. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 1960. 185–219.; CSÓKA J. Lajos, *Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete*. In *Középkori kútfőink kritikus kérdései*, i. m. 137–145.; HORVÁTH János, *A Gellért-legendák keletkezése és kora*. In *uo.* 147–163. A fentebb idézett legendákra további bőséges irodalom található: Richard PRAŽÁK, *Legendy a kroniky koruny uherské*. Praha 1988. A legendák és az Intelmek magyar szövegét több szerző tolmácsolásában I. *Árpád-kori legendák és Intelmek*. Bp. 1983.

⁷Vö. MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 33.

⁸László SZEGFÜ, *Le missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria*. In *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. A cura di V. BRANCA. Firenze 1973. 23–36.

⁹HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk*, i. m. 54–65., 98–103.

László király a más országokból lóvásárlás vagy más dolgok vétele miatt Magyarországra jövő vendégeknek (*hospes*) királyi engedély alapján biztosította a vásárlást (II:18). Kálmán király azon vendég-telepesek (*hospes*) számára, akik várőri földek szomszédságában laktak, vagy a várőrök katonai szolgálatában való részvételt írta elő — a birtok fele részének arányában —, vagy pedig 8 dénár fizetésére, azaz a természetbeni szolgáltatás megváltására kötelezte őket (I:35).¹⁰ A „közönséges” *hospes*ek kiváltságai az 1222. évi Aranybullában és annak 1231. évi megújításában is — lényegében változatlan szövegben — hangot kaptak. Eszerint „a vendégeket is, bármilyen nemzetből (*hospites cuiuscumque nationis*) valók, a kezdettől fogva nekik engedett szabadságban kell megtartani” (1222:19, 1231:27).¹¹

Ugyanakkor — főleg vallási indítékokkal magyarázhatóan — az idegen szokásokkal szembeni türelmetlenség is megfigyelhető a 11. század második felétől kezdődően. Ez még — az 1092. évi zsinati határozat tanúsága szerint — a keresztény „latinokra” (olaszokra, franciákra, vallonokra) is kiterjedt. A vonatkozó törvénycikk ekként szól: „Azok a latinok (*Latini*), akik a magyarok törvényes szokásával (*Hungarorum consuetudini legitime*) egyetérteni nem akarnak, akik, miután a magyarok a húst elhagyták, ők azt még hétfőn és kedden is megeszik: ha a mi jobb szokásunkkal nem akarnak egyetérteni, ahová akarnak, menjenek. A pénzt azonban, amit itt szereztek, hagyják itt, hacsak talán észre nem térnek, és a húst velünk együtt nem hagyják el” (László I:31).¹² Bármennyire is érdekes lenne ezt a szöveg helyet összevetni azzal az idézettel Szt. István-i passzussal, amely a különböző szokások dicséretét zengi, s rámutatni arra, hogy ehelyütt már a magyarok törvényes szokása számít mércének, s kárhóztatandónak minősül az ettől eltérő szokás, társadalmi jelenségéig duzzadó idegenellenességről e cikkely kapcsán aligha lehetne szólni. Ehelyütt ugyanis egy sokadrangú kérdésben feszülő ellentmondásról van szó: míg ugyanis a magyarok a nagyböjtöt a hamvazószerda előtti vasárnapon kezdték (azaz az erre következő hétfőn és kedden már nem vettek húst magukhoz), addig a „latinok” hamvazószerdán kezdték a böjtöt. Jellemző egyébként, hogy a zsinati határozat időpontjában már meghozta II. Orbán pápa a beneventói zsinaton (1091) azt a határozatot, amely mai napig szóló érvénnyel a nagyböjt előtti utolsó napot húshagyókedden, a nagyböjt első napját pedig — a magyar törvényben kárhóztatott „latin” szokásnak megfelelően — hamvazószerdában jelölte meg.¹³

Sajátos kettősség tükröződik a korai törvényekben az izmaelitákkal és a zsidókkal kapcsolatban. Egyikük sem keresztény vallású népesség. Az előbbieket a mohamedán vallásnak hódoltak, az utóbbiak a zsidó vallásnak. A keleti származású (volgai bolgár, kazár stb.) izmaeliták irányában már a legkorábbi időktől kezdve az összeolvadás elősegítése volt a cél. A kabarok — amennyiben az izmaeliták közé számíthatók — 10. század közepi adat szerint együtt éltek a magyarokkal, a kazár nyelvre is megtanították a magyarokat, míg a kabarok megtanulták a magyarok finnugor nyelvét.¹⁴ Az izmaelitákat a magyarok a 11. században megkeresztelték, megkövetelték, hogy tartsák meg keresztény vallásukat (László I:9), templomokat építsenek, fogyasszanak

¹⁰ ZÁVODSZKY Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. 148., 171., 187–188. A törvényszövegek magyar fordítását l. SZILÁGYI Loránd, *Árpád-kori törvények*. Bp. 1962.

¹¹ ÉRSZEGI Géza, *Az Aranybulla (A hétszázötvenedik évfordulóján)*. Fejér megyei Történelmi Évkönyv 1972. 17.; S. L. ENDLICHER, *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Sangallen 1849. 432.

¹² ZÁVODSZKY Levente, i. m. 163.

¹³ KNAUZ Nándor, *A magyar egyház régi szokásai*. Magyar Sion, 1868. 184–187.

¹⁴ MORAVCSIK Gyula, *Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentiūm*. Bp. 1984. 46.

disznóhúst, leányait ne izmaelitákhoz, hanem magyarokhoz adják feleségül. Száz évvel Szt. István után már Kálmán király törvényeiben sem leljük az izmaeliták-kal kapcsolatban — a Kálmán által példaként tekintett — Szt. István gondolatát: a szokások sokszínűségének országot erősítő hatalmát. Ezzel szemben — hasonlóan a „latinokról” Szt. László törvényében szereplő passzushoz — itt is az ellenkezőjéről olvashatunk: az izmaelitákkal kapcsolatban a cél az, hogy „miképpen most egyforma szokásúak (*unius moris*) lesznek velünk az együttlakásban, úgy Krisztus egy és ugyanazon egyházában, ti. az isteni hajlékban is egyetértők (*unanimiter*) legyenek velünk” (Kálmán I:46–49).¹⁵ Eltérően az izmaelitáktól, a zsidók irányában nem a beolvasztás (egybeolvadás), hanem a kirekesztés (elkülönülés) érvényesült. Sorozatban tilalmazták a törvények és zsinati határozatok azt, hogy zsidók keresztény feleséget vegyenek vagy hogy keresztény szolgákat tartsanak, előírták, hogy zsidók csak püspöki székhelyeken telepedjenek le, részletesen szabályozták a zsidók és a keresztények közti kölcsönügyletek lebonyolítását stb. (László I:10, Kálmán I:74–75, Kálmán II:1–7, esztergomi zsinat: 63–64).¹⁶ A latinokkal, izmaelitákkal és zsidókkal kapcsolatos törvénycikkelyek a 11–12. században döntően vallási indítékúak, politikai következményeket alig hordoztak.

Az elbeszélő források és a törvényszövegek mellett ugyancsak a Magyarországra vándorolt és itt letelepedett idegenek szabadságairól vallanak a 10–12. századi népmozgások. Anonymustól értesülünk arról, hogy Taksony fejedelem (kb. 955–970) idején „sok vendég (*multi hospites*) özönlött hozzá különféle nemzetekből (*ex diversis nationibus*), elsősorban izmaeliták keletről.”¹⁷ Géza fejedelem és Szt. István király, valamint más uralkodók korában a 14. századi krónikakompozíció szerint „csehek, lengyelek, görögök, spanyolok, izmaeliták vagyis szaracénok, besenyők, örmények, szászok, thüringiaiak, meisseniek, Rajna vidékiek, kunok, latinok” telepedtek be, akik a magyarokkal házassági kapcsolatba kerültek.¹⁸ A korszak kihatásaiban is egyik legnagyobb szabású magyarországi bevándorlása a 12. század közepén, II. Géza király korában a németek (szászok) és flamandok (vallonok) nevéhez fűződik, akik Erdély jelentős részeit szállták meg, s akik 1224-ben II. András királytól megkapták Andreanum néven idézni szokott kiváltságlevelüket.¹⁹ A 13. század első harmadából való Várad Regestumból (*Regestrum Varadiense*) gazdag példaanyagot kapunk arra vonatkozóan, hogy a *hospesek* illetve azok leszármazottjai szabadságot élveztek. Amikor 1221-ben a Borsod megyei csokvai és ományi várnépek, illetve várjobbágyok maguk közé akartak vonni mocsolyási, pelgi és tornai lakosokat, utóbbiak azzal hátrították el a helyzetüket fenyegető veszélyt, hogy ők szabadok és cseh vendégek fiai (*dixerunt se esse liberos et filios hospitem Boemorum*). 1213-ban a szolnoki vár jobbágyainak támadásával szemben a Győri falusi Angelus azzal védekezett, hogy ő „latin” vendég fia és teljességgel szabad (*contendebat se filium Latini hospitis esse et absolute liberum*).²⁰ E hatalmas méretű népmozgalmak megtörténte, a külföldről ide betelepült népelemek kiváltságot volt

¹⁵ ZÁVODSZKY Levente, i. m. 159., 189–190.

¹⁶ *Uo.* 159–160., 192–193., 195–196., 205.

¹⁷ *SRH.* I. 114–115. PAIS Dezső Anonymus-fordítását I. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp. 1975.² 134–181.

¹⁸ *SRH.* I. 303–304. A 14. századi krónikakompozíció magyar fordítását I. BELLUS Ibolya, *Képes Krónika*. Bp. 1986.

¹⁹ *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen*. Köln — Wien 1971. A 11–12. századi magyarországi betelepülésekre vonatkozó irodalmat I. KRISTÓ Gyula, in *Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. SZÉKELY György. II. Bp. 1984. 1685–1688.

²⁰ Joannes KARÁCSONYI — Samuel BOROVSZKY, *Regestrum Varadiense examinum ferri candidis ordine chronologico digestum*. Bp. 1903. 272–273., 165–166.

önmagában is bizonyítja, hogy a befogadó magyar fejedelemség, majd királyság megbecsülte a jövevényeket, széles körű szabadságokat biztosított számukra a középkor korábbi századaiban.²¹

A fent elmondottak — az elbeszélő források, a törvénykezési emlékek, valamint a népmozgások tanúságai — egyaránt arról vallhatnak, hogy a 10–12. században a társadalmi és a politikai életet *tartósan* meghatározó idegenellenességgel nem kell számolnunk Magyarországon. Nem jelenti ez természetesen azt, hogy az imént érintett vallási ellentéteken túl (vagy éppen a vallási ellentétek mezébe burkolózva) rövid időre szólóan *politikai* indítékú idegenellenesség nem ütötte volna fel a fejét az Árpád-kor első három századában. E vonatkozásban a 10. századról mit sem mondhatunk. Amikor az interpolált pannonhalmi alapítólevél (1002) István és Koppány harcáról mint németek és magyarok közti háborúról emlékezett meg, arról az ellentétről, illetve annak az ellentétnek etnikai színezetű megjelenési formájáról szólt, amely a magyarországi feudális állam és keresztény egyház kialakulásában a keresztény hitre tért előkelők és a pogány tömegek között feszült. Az oklevél írója (betoldója?) azt a történelmi tényt juttatta e formában kifejezésre, hogy míg Istvánt a feleségével, Gizellával együtt bejött németek (bajorok) támogatták, Koppány oldalán a régi rendhez húzó magyarok álltak.²² Aligha vitathatóan a politikai alapállású idegenellenesség jelentkezéseként kell értékelnünk Péter második országlásának (1044–1046) idejét, amikor a király — ha alig egy évre is — német hűbérré tette Magyarországot, s a kormányzatban erős német befolyás érvényesült. Feltehető, hogy a Péter egész egyéniségére és mindkétszeri uralmára utóbb rávetülő német-barátság tárgyi alapját 1044–1046 közötti, kétségtelenül németbarát politikája magyarázza.²³ Hasonló eset állt elő II. István alatt (1116–1131), főleg uralma vége felé. Ekkor erőteljesen támaszkodott a berrho-éi csata (1122) után Magyarországra menekült besenyőkre, főleg besenyő előkelőkre, akik katonai feladatokon kívül komoly politikai előnyöket is élveztek, s ez kiváltotta a magyar urak (főleg persze a hatalomban meglőzött magyar előkelők) tiltakozását.²⁴

Am mindezek nem bizonyultak tartós jelenségnek. István legyőzte Koppányt, s miután mind több magyar hajtotta fejét keresztvíz alá, a kereszténység és az új rend elvesztette etnikai jellegét. Péter másodsori, alig két éves uralmát elsöpörte a Vataféle pogányházadás (1046), s Pétert az egészen más kurzust folytató, a németekkel kétszer is háborúra kényszerülő I. András váltotta fel a magyar trónon. II. István szintén rövid néhány évre korlátozódó „besenyő” korszakának, egyszersmind magának uralmának halála (1131) vetett véget, őt pedig az Árpád-kori magyar történelem egyik legmarkánsabb rezsimváltásaként II. (Vak) Béla követte a hatalomban. A fenti okok miatt a politikai célzatú és indítékú idegenellenességnek a 11–12. században nem volt *hosszú időn át* élő alapja Magyarországon. A 11–12. századi úri csoportok rendre nem a magyar–idegen ellentét esetleges törésvonalai mentén folytak, hanem más, egyéb szférákban kereshető hatalmi szempontok alapján bonyolódtak le.²⁵

Pedig a 11–12. század fordulójától kezdve — nagy bizonyossággal megállapíthatóan — kialakult az a magyar öntudat, amely a közös (magyar) nyelven és a közös

²¹ Erik FÜGEDI, *Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland*. Vorträge und Forschungen 18 (1974). Sigmaringen.

²² ERDÉLYI László, *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*. I. Bp. 1902. 589. Az eseményre I. György GYÖRFFY, *Der Aufstand von Koppány*. Studia Turcica. Bp. 1971. 175–211.

²³ KRISTÓ Gyula, *Megjegyzések az ún. „pogányházadások” kora történetéhez*. A.Univ.Szeg.A.Hist., 18. 1965.

²⁴ MAKK Ferenc, *Megjegyzések II. István történetéhez. Középkori kútfőink kritikus kérdései*. i. m. 253–259.

²⁵ *Uő.*, *A XII. századi főúri csoportok értékeléséhez*. A.Univ.Szeg.A.Hist., 71. 1981. 29–35.

eredet hagyományon alapult.²⁶ Már idéztük más összefüggésben Kálmán király azon egyik törvénycikkét, amely egymás mellett említette az izmaeliták nemzetéből való leányt a „mi” (= magyar) „nemzetünkéből” (*de gente ... nostra*) való férfival (Kálmán I:48). Még sokkal többet mond tárgyunk szempontjából egy másik cikkely, amely ekként hangzik: „Senki se merjen magyar nemzetiségű (*in genere Hungarorum*) vagy egyáltalán Magyarországon született rabszolgát vagy rabszolganőt, még ha idegen származású (*alienigena*) is, Magyarországon kívülre eladni vagy kivinni, kivéve olyan, idegen nyelvű rabszolgákat, akiket más országokból hoztak ide” (Kálmán I:77).²⁷ Ez a cikkely háromféle rabszolgáról szól. Az egyik idegen nyelvű és külföldi származású. Ez kétséget kizáróan minden ismérv alapján idegen. A másik típust az idegen származású, de Magyarországon született rabszolga képviseli. Ennek idegen volta szülei (elődei) idegen országbeli származásával és nyelvével függhet össze. Ezt magyarországi (*Hungarus* vagy *de Hungaria*) minősítő jelzővel illehetjük a szónak abban az értelmében, hogy ő legfeljebb — modern szóval élve — állampolgárságát illetően magyar (*Hungarus*), illetve tartózkodási helyét illetően magyarországi (*de Hungaria*). Őt idegen eredete és nem magyar nyelve mindezek ellenére sem teszi a szó etnikai-népi értelmében magyarrá. Végezetül a harmadik csoportot a magyar nemzetiségű rabszolga alkotja. Ez nyelvét, eredettudatát illetően egyaránt magyarnak minősül.

Az eredettudattal azonban csínján kell bánnunk. Igaz, vitatott időtől kezdve, de legkésőbb a 9. század közepe óta már létezett a csodaszarvas-monda mint a magyarság ősi steppei elemeket magában foglaló eredetmondája.²⁸ Igaz, az együvé tartozás csoporttudata nem enyészett el a bizonytalan időben (talán a 9. században) Perzsia határvidékére szakadt szavárd-magyarok esetében sem, akik még a 10. század közepén is kapcsolatban álltak a Kárpát-medencébe került magyarsággal.²⁹ De ez a mondaanyag nagyon sokáig, sok-sok évszázadon át megrekedt a szóbeli irodalom szintjén, nem került át az örökkévalóságot biztosító írásbeliségbe. Nincs semmi biztos nyom arra nézve, hogy a 13. század eleje előtt lejegyezték volna az ősi mondákat.³⁰ A 11–12. században a magyarok közös eredettudatát erősítő régmúltra, a magyar őstörténetre vonatkozóan szinte semmi sem nyert megörökítést, a pogány kori magyarok egyértelmű elmarasztalásban részesültek a korábbi Árpád-korban. A nagyobbik István-legenda a Szt. István előtti magyarokat mint „a kárhozat és tudatlanság fíait, faragatlan, kóbor népet” említi, akik „a hamisság útjáról... , a sötétség éjéből” léptek az üdvözülés útjára.³¹ A kisebbik István-legenda szerint „a magyarok barbár népe a hitelenségben már régóta tévelygett, s a pogányok szokása szerint hiú és szentségtörő babonákat követett.”³² Kálmán I. törvénykönyve bevezetőjének megfogalmazója akként írt a régi magyarokról, hogy országuk még Szt. István idejében is „a barbár műveletlenségnek szolgált.”³³ Még a 12. század közepe táján keletkezett Imre-legendában is efféle megállapításokat olvashatunk a pogány kor magyarjairól, hogy a sötétségből jutottak el a hit fényébe, s az általuk lakott Pannónia „előbb a pogányság csúf szokásaival volt bemocskolva.”³⁴ Varjú Elemér arra mutatott rá, hogy

²⁶ Erre I. Szűcs Jenő, *Nemzet és történelem*. Bp. 1974. 83–84., 251–252.

²⁷ ZÁVODSZKY Levente, i. m. 190., 193.

²⁸ Szűcs Jenő, „Gentilizmus”. *A barbár etnikai tudat kérdése*. TörtSz, 1971, 199.; KRISTÓ Gyula, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. 73–78.

²⁹ MORAVCSIK Gyula, i. m. 45.

³⁰ KRISTÓ Gyula, *Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány*. Ethn, 1970. 113–135.

³¹ SRH. II. 378.

³² Uo. 394.

³³ ZÁVODSZKY Levente, i. m. 182.

³⁴ SRH. II. 449–450., 451. A legendára I. TÓTH Sarolta, *Magyar és lengyel Imre-legendák*. A. Univ. Szeg. A. Hist., 11. 1962.; CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása*

hitben buzgó magyar szerzetes nem is gondolkodhatott másként a pogány ősokról, mint azt a nagyobbik István-legenda szerzője tette: meg volt győződve arról, hogy a vad magyarból csak a keresztény hit faragott igazi embert.³⁵ Szűcs Jenő szerint „az első legendák írói a túl közeli pogány múltnak még az emlékét is igyekeznek kitörölni a köztudatból.”³⁶ Összezseng ezzel Mályusz Elemér azon megállapítása, hogy a magyar krónikában olvasható kétféle őshaza-kép közül az őshazát és lakóit sötét színekkel ábrázoló tudósítás a korábbi.³⁷

A magyar öntudat és az idegenellenesség vonatkozásában gyökeres fordulat a 13. század elején következett be. Ennek első hírnöke Anonymus 1210 táján készült gestája. Legkorábban a névtelen jegyzőnél nyert megfogalmazást az a tény, hogy „Magyarország királyainak és nemeseinek származását” írja meg, vagyis éppen azt tegye munkája tárgyává, aminek megírásától a 11–12. századi tollforgatók — elsősorban ideológiai okokból — szükségszerűen visszariadtak. Anonymus az, aki vállalta a szkíta-magyar rokonságot, aki besorolta Attila hun királyt az Árpád-házi magyar uralkodók közé, aki — bár megvetéssel szólt róluk — beépítette írásába az ősi mondákat, „a regösök csacsogó énekeit meg a parasztok hamis meséit”, aki éppen ott hagyta abba gestáját, ahol a korábbi történetírás kezdeni szokta, a keresztény Magyarország megszületésénél.³⁸ Anonymus nem kevesebbet tett meg a magyarság számára, mint megnyitotta a régmúltra vonatkozó emlékezetnek évszázadokon át elzárva tartott zsilipjeit, az emlékezet kényszerű hézagait merész elképzelésekkel (végső fokon fiktív történelem koholásával) hidalta át, s a szkíták, illetve — Attila személyében — a hunok ősként vállalásával hosszú időre megszabta a magyar történeti gondolkodás kiindulópontját. Nem feledhetjük el, hogy mindennek elvégzése egyúttjárt a 11–12. század szigorú egyházas szemléletének háttérbe szorulásával, a korábban szentnek tekintett és hitt dolgok profanizálásával. Néhány évtizeddel korábban még elképzelhetetlen lett volna, hogy egy történetíró pogány vezért bármiféle kapcsolatba hozott volna a keresztény vallás szentségeivel, ha csak éppen nem elmarasztalólag. Nos, Anonymus könnyedén vezette vissza a pogány Álmos vezér hatalmát és bölcsességét a Szentlélek ajándékára, s magától értetődő természetességgel adatott az Istennel győzelmet a pogány magyaroknak Veszprémmél.³⁹

A magyar öntudat nem csupán a régmúlt dicsőségének megrajzolásában nyert kifejeződést Anonymusnál, hanem a magyarok és elődeik, a szkíták tulajdonságainak felmagasztalásában is. Büszkén emlegette a szkíták szabadságszeretetét, független voltát, bölcsességét, szelídségét, harcban tanúsított keménységét, gyors lovaglását. Többször is egyenes párhuzamot vont a szkíták és a tőlük leszármaztatott magyarok között. A szkítákról szólva állapította meg: „kemény egy nemzet volt, hitem szerint azt ma is megismerhetitek ivadékairól”. Vagy más helyütt: a „szittya nemzet (*Scithica gens*) ... az íjjal, nyíllal különbül bánt, mint a világ összes nemzetei közül akármelyik, s hogy csakugyan ilyen volt, azt az utódairól is megíthetitek.”⁴⁰ Nem fukarkodott a magyarok dicséretével sem. Egyik helyütt a magyarok „igen vitéz és a hadi viszontagságokban felette hatalmas nemzeté”-ről (*gens... Hungarorum*) tett em-

Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 199–226.

³⁵ VARJÚ Elemér, i. m. 90.

³⁶ SZÜCS Jenő, *A magyar irodalom története I. kötetéről.* TörtSz, 1967. 126.

³⁷ MÁLYUSZ Elemér, *Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban.* TörtSz, 1963. 5.; *Uő.*; *Krónika-problémák.* Száz, 1966. 718–719., 725.

³⁸ SRH. I. 33., 87. Anonymus korára, személyére, művére l. KRISTÓ Gyula, *Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp. 1983. 369–392., 575–579.; GYÖRFFY György, *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Bp. 1988.

³⁹ SRH. I. 39., 44., 98–99.

⁴⁰ *Uo.* 36–37.

lítést, más helyütt azt említette meg, hogy „a magyarok jobb vadászok, mint a többi nemzetek”, ismét másutt azt emelte ki, hogy „a magyarok a hadakozás megszokott viszontagságaiban legyőzhetetlenek.”⁴¹ Mindez szervesen összekapcsolódott az idegenek feletti magyar szupremácia hangoztatásával. Anonymusnál már töredékeiben sem élt az a Szt. István-i gondolat, amely az egynyelvű és egytörvényű ország gyengeségét fogalmazta meg. A magyarok és idegenek közötti harmonikus együttműködés egyetlen feltétele a névtelen jegyzőnél az idegenek feltétlen meghódolása a magyarok előtt. Nem csupán a gestája számos helyén megfogalmazott történet sugallja ezt, hanem egy helyütt nyíltan ki is fejezte: „Midőn a szomszéd nemzetek (*vicine nationes*) hallották véghezvitt jeles cselekedeteiket [ti. a honfoglaló magyarokét], Árpád vezérhez özlönlöttek; igaz hűséggel hódolva szolgáltak (*serviebant*) neki, de volt is részük jó gondoskodásban; így aztán igen sok vendég hazaivá vált” (*plurimi hospites facti sunt domestici*). Csak ilyen feltétellel igaz mindaz, amit néhány fejezettel később Anonymus a vendégekkel kapcsolatban általában mondott: „Bőségesen és pompásan éltek [a magyarok] valamennyi hozzájuk jött vendéggel (*hospitibus*) egyetemben. Árpád vezér a vele mulatozó vendégeknek nagy földeket és birtokokat adományozott. Ennek hallatára még több vendég tódult hozzá, és ujjongva vele mulatott.”⁴²

A magyar öntudat felszínre törése az idegenek leértékelésében, becsmérlésében is kifejeződött Anonymusnál. Az oroszokat és a kunokat — irodalmi példa nyomán — Álmos vezér szavaival kutyáikhoz hasonlította, akik uraik szavát hallva rögtön félelembe esnek.⁴³ Munkájában több helyütt visszatérően emlékezett meg a dolyfős bolgárokról.⁴⁴ A vlachokról (románokról) a magyarok kéme, Agmánd apa azt a jellemzést adta, hogy „annak a földnek [Erdélynek] a lakosai az egész világon a leghitványabb emberek. Mégpedig azért, mivel vlachok és szlávok; aztán fegyverük sincsen más, csak íj és nyíl; a vezérük, Gyalu (*Gelou*) maga is csak kevéssé állja a próbát, de meg nincsenek körülötte jó vitézek sem, akik helyt mernének állni a magyarok merészségével szemben.”⁴⁵ A németeket egy helyütt a dühös melléknévvel illette (*furibundi Theotonic*).⁴⁶

Ez utóbbi kifejezésnek azonban messze a középkori Magyarország határain túlmutatató vonatkozásai vannak. A német düh (*furor Teutonicus*) kifejezés az ókorból való, M. A. Lucanus *Pharsaliájából* származik, a középkorban a németiség jellemzésére először Ekkehardus Uraugiensis használta a 11–12. század fordulóján, élt a kifejezéssel a 12. században a francia Suger és az angol Salisbury is, a 13. században a kifejezés pedig már közhellyé vált.⁴⁷ Bár Lucanus műve megvolt a pannonhalmi bencés apát-ság könyvtárában annak 11. század végi katalógusa szerint,⁴⁸ mégsem gondolhatunk

⁴¹ *Uo.* 39., 42., 111.

⁴² *Uo.* 88., 94.

⁴³ *Uo.* 44. A névtelen jegyző oroszaira I. V. P. ŠUŠARIN, *Russko-venegerskie otnosenija v IX v. In Meždunarodnye svjazy Rossii do XVII v.* Moskva 1961. 131–180., kunjaira I. SZEGFÜ László, *Anonymus és a kománok.* MKsz, 1969. 220–238.

⁴⁴ *SRH.* I. 53., 81–82., 104–105. Anonymus bolgárjaira I. ECKHARDT Sándor, *Anonymus dolyfős bolgárjai.* MNy, 1960. 248–250.; Gyula MORAVCSIK, *Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen.* Revue des Études Sud-Est Européennes, 7 (1969) 167–174.

⁴⁵ *SRH.* I. 66. A névtelen jegyző vlachjaira I. INOKAI TÓTH Zoltán, *Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történelmi hitelesség Anonymus művében.* Száz, 1945–1946. 21–84.; KRISTÓ Gyula, *Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál.* Száz, 1978. 623–661.

⁴⁶ *SRH.* I. 114.

⁴⁷ *Luc. Phars.* I. 255. L. továbbá J. HUIZINGA, *Patriotizmus, nacionalizmus,* é.n. 19–20.; MÁLYUSZ Elemér — KRISTÓ Gyula, *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum.* II. 1. Bp. 1988. 281–282.

⁴⁸ CSAPODI Csaba, *A legrégebb magyar könyvtár belső rendje (Pannonhalma a XII. században).*

arra, hogy nem külföldi kölcsönzés nélkül került Magyarországra, azaz hogy ez a kifejezés már a 11. századi ősgestában szerepelt volna.⁴⁹ Győry János szerint a 12. századi reneszánsz karolta fel az antikvitást: nemcsak az angol Geoffrey of Monmouth, hanem a többi nyugat-európai epikusok is betéve tudták a *Pharsaliát*. Mályusz Elemér arra hívta fel a figyelmet, hogy „a XIII. századi híres bolognai tanár, Boncompagno, levélírára oktató ars dictaminis-tankönyvében az egyes népeket hátrányos oldalukról jellemezve már mint közhelyt említi, hogy a németeket dühöngésük, a franciákat kevélységük teszi nevetségessé.”⁵⁰ Mivel ismeretesek azok a kapcsolatok, amelyek a magyarországi szellemi elitet előbb Párizshoz, majd Bolognához kötötték,⁵¹ a kifejezés Nyugat-Európából való kölcsönzésének nem látjuk akadályát. Hogy ez a szókapcsolat a 13. század közepe táján Magyarországon is közhellyé vált, az bizonyítja, hogy 1245-ben IV. Béla király oklevelében is előfordul (*Theuthonialis furie tempestas*).⁵² Nem kizárt persze, hogy Mályusz Elemér alábbi megjegyzése hordozza az igazságot a *furor Teutonicus* kérdésében: „A filológiai átvétel helyett valahogyan logikusabb arra gondolnunk, hogy az azonos politikai viszonyok azonos iskolai ismeretanyagból bontakoztattak ki közös felfogást.”⁵³ Ez azt jelenti: meg kell találnunk azon politikai viszony-rendszert, amely lehetővé tette Magyarországon a *furor Teutonicus* megjelenését és elterjedését.

A fentebb az idegenellenességről elmondottak is affelé mozdítanak bennünket, hogy e kifejezés magyarországi alkalmazásának, meggyökeresedésének és *tartós* használatának tárgyi alapján ne a 11–12. században, hanem a 13. század elejétől kezdődő időben keressük. Az első nyom magában Anonymus gestájában meglehetősen. Amikor a névtelen jegyző saját korára vonatkozóan — erősen kritikai élel — arról ír, hogy „éppen most is a rómaiak (*Romani*) legelnek Magyarországot javaiból”,⁵⁴ akkor arra a — magyarok, a magyar előkelők számára terhes — uralomra céloz, amelyet 1205 óta a II. András feleségével, Gertrúddal a német-római császárságból bejött idegenek gyakoroltak Magyarországon.⁵⁵ Anonymusnál, aki egyfelől a Magyarország javaiból legelő rómaiakról, másfelől dühös németekről szól, a két népnév lényegében azonos értelemben szerepel. A *Romanus* a német-római császárság alattvalóját, a *Theotonicus* pedig a német-római császárság meghatározó etnikumát, a németet jelenti. A két népnév jelentésbeli azonosságának igazolására elég arra hivatkozni, hogy a magukat *imperator Romanorum*nak címező német-római császárokat a névtelen jegyző *imperator Theotonicorum*nak nevezi, vagy elég utalni Anonymus azon helyeire, hogy a magyarokkal szemben vesztes és futásnak eredő rómaiak (*Romani*) életüket mentve a németek (*Theotonicorum*) földjére mentek, s a magyarok egészen a németek (*Theotonicorum*) határáig üldözték őket, illetve hogy a rómaiak (*Romani*) lappangva úszták át azt a folyót, amely Pannónia és a németek (*Theotonicorum*) határán van.⁵⁶ Anonymus tehát 1210 táján készített gestájában a magyarországi német (a későbbi irodalmi alkotásokban szereplő „meráni”) uralom ellen tiltakozott.

MKsz, 1957. 15.

⁴⁹ L. ily KUMOROVITZ L. Bernát, Száz, 1960. 918.; MÁLYUSZ Elemér, Száz, 1966. 721.

⁵⁰ GYÖRY János, *P. mester franciaországi olvasmányai*. Mságtud, 1942. 8.; *Uő.*, *Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról*. Bp. 1948. 38.; MÁLYUSZ Elemér, Száz, 1966. 721.

⁵¹ MEZEY László, *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Bp. 1979. 123–159.

⁵² NAGY Imre, *Sopron vármegye története. Oklevéltár*. I. Sopron 1889. 20.

⁵³ MÁLYUSZ Elemér, Száz, 1966. 722.

⁵⁴ SRH. I. 46.

⁵⁵ KRISTÓ Gyula, *Tanulmányok az Árpád-korról*, i. m. 379–382.

⁵⁶ SRH. I. 56., 94., 97–98.

Az 1205–1213 közti magyarországi német uralomról a források csak töredékes képet őriztek meg. Egy közel kortárs nyugat-európai kútfő (*Annales Marbacenses*) példás tömörséggel szólt arról: Gertrúd királyné „a bárhonnán jövő németek iránt bőkezű és szívélyes volt.”⁵⁷ Gertrúdtól nem maradtak fenn birtokadományozó oklevelek, de amint ezt a Gertrúddal együtt Magyarországra jött „meráni” (német) Adolf prépost számára tett 1209. évi adománylevelé mutatja, a királyi adomány kieszközlésében döntő szerepet játszott Gertrúd királyné, valamint két testvére, Bertold kalocsai érsek és a szintén Magyarországon tartózkodó Henrik isztriai örgróf.⁵⁸ II. András királynak a „merániak” iránti kedvezését ékesen bizonyítja Bertold magyarországi karrierje. Bár Gertrúd öccse öt évvel elmaradt a kánoni életkortól, s szakmai szempontból is alkalmatlannak bizonyult (teljesen járatlan volt a kánonjogban és a szentbeszédek tartásában), II. András mégis elérte, hogy sógorát kalocsai érsekké válasszák, s másodsori próbálkozásra a pápától is megszerezte a megerősítést. II. András azonban nem elégedett meg ezzel, hanem kalocsai érsek sógorát 1209-ben dalmát–horvát bánná, majd rövidesen erdélyi vajdává tette.⁵⁹ A magyarországi közhangulatra vet éles fényt II. András királynak 1214-ben a pápához intézett levele. Ebből az derül ki, hogy mivel a király Bertoldot „forrón szerette és mások fölé emelte, azzel csaknem az egész ország különböző rangú embereinek (*maiorum et minorum*) gyűlöletét” magára vonta.⁶⁰ A németellenes magyarországi közhangulat legnyilvánvalóbb kifejezése magának Gertrúd királynénak a meggyilkolása volt 1213. szeptember 28-án, s csak a körülmények alakulásának köszönhető, hogy a merénylőknek nem sikerült kioltaniuk az életét a Gertrúddal együtt időző VI. Lipót osztrák hercegnek, Bertold kalocsai érseknek, számos német előkelőnek, valamint Bertold több papjának.⁶¹

A „meráni” uralom — bár alig néhány évig tartott — mélyreható nyomokat hagyott a magyar társadalomban. Ennek egyik vetülete történeti síkon ragadható meg. Oly erős volt 1213-at követően az ellenérzés a német uralmat megvalósító Gertrúddal és rokonaival szemben, hogy ez még a magyar krónikában is hangot kapott. Természetesen sem II. András korában, sem II. Andrásnak Gertrúdtól született fia, IV. Béla király idején ezt nyíltan nem lehetett leírni, de a németellenes gyűlölet mégis utat talált a krónikába, igaz, 200 évvel korábbi eseményhez kapcsolva. (Hasonló eset a 14. században is előfordult: amikor nem merték leírni a magyarországi krónikások Záh Felicián 1330. évi bosszújának valóságos okát, azt, hogy Károly Róbert király lengyel sógora megbecstelenítette Felicián leányát, s ez váltotta ki a felbőszült apa merényletét a királyi család ellen, ezt az alaphelyzetet 100 évvel korábbra helyezték, s Bánk bánnak Gertrúd elleni merényleténél mesélték el, azzal a szándékolt tévedéssel persze, hogy Bánk bán a felesége erkölcsén Gertrúd egyik, idegenből jött testvére által ejtett folt miatt gyilkolta volna meg Gertrúdot.⁶²) A mi esetünkben magának Szt. István királynak a felesége, Gizella esett az átfestés áldozatául. A 14. századi krónikakompozícióban arról olvashatunk: Szt. István halála után Gizella királyné cinkostársával együtt elhatározta, hogy a német vagy inkább velencei Pétert, a királyné testvérét [!]

⁵⁷ Albinus Franciscus GOMBOS, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I. Budapestini 1937. 152.

⁵⁸ Richard MARSINA, *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I. Bratislavae 1971. 122.

⁵⁹ A „merániakra” I. E. OEFELE, *Geschichte der Grafen von Andechs*. Innsbruck 1877. Bertoldra I. H. SCHMIDINGER, *Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileia bis zum Ende der Staufer*. Graz — Köln 1954., Bertold magyarországi szereplésére I. KRISTÓ Gyula, in *Magyarország története*. II. i. m. 1280–1283.

⁶⁰ Augustinus THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I. Romae 1859. 2.

⁶¹ KRISTÓ Gyula, in *Magyarország története*. II. i. m. 1286.

⁶² SRH. I. 464–465. L. HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk*, i. m. 267.

teszik királlyá, s arra törekedtek, Gizella királyné kénye-kedve szerint Magyarország „akadálytalanul a németeknek vettessék alá.”⁶³ S hogy itt valójában Gertrúd alakját öltötte fel a szent életű Gizella, azt a 13. század közepi Albericus Trium Fontium magyar eredetű híre mutatja. Eszerint „Gizella királyné, mint mondják, sok rosszat tett azon a földön [Magyarországon], és végül a szent király halála után érdemei szerint megölték.”⁶⁴

A töredékes adatok is mutatják, hogy a magyar társadalomra — a viszonylagos nyugalom évtizedei után — traumaként szakadt rá a német uralom s az ennek ellenhatásaként felizzó idegenellenesség. Természetesen nincs arról szó, hogy ez a népi társadalom széles köreit átjárta volna, illetve hogy a falvak ezreiben továbbra is békésen egymás mellett élő etnikumok viszonyában fordulatot hozott volna. Összhangban van ezzel az a körülmény, hogy az uralkodó rétegek szintjén éles idegenellenességről tanúszkodó 1222. évi Aranybulla a „közönséges” vendégek (*hospes*) számára, nemzeti hovatarozásukra való tekintet nélkül, biztosította „a kezdettől fogva nekik engedett szabadságot” (1222:19).⁶⁵ Igenis változás következett be viszont az uralkodó rétegek érdekkelléteiben. A hatalomból időlegesen, a németek miatt kiszorult — döntően magyar — előkelők a németekkel szembeni hatalmi ellentéteiket etnikai síkra terelték. Ezt az idegenellenességet, amely 1213 után nyugvópontonra jutott volna, továbbra is ébren tartotta és élesztgette II. András új gazdaságpolitikája, amely szerint a királyi jövedelemforrásokat izmaelitáknak vagy zsidóknak adta bérbe. 1218-ban szerepelnek a pesti böszörmények mint kamarabérlők. Mivel a bérleti rendszer a sógazdaságra is kiterjedt, a II. Andrással szemben elégedetlen előkelők köre az egyháziakat is átfogta, akik nagy kiváltságokat élveztek a királyi sógazdaságban.⁶⁶

A „meráni” korszak traumájának emléke és az 1210-es években erőre kapó s nem magyar elemeket kedvező helyzetbe hozó királyi bérleti rendszer elleni tiltakozás egyaránt szerepet játszott az 1222. évi Aranybulla mindazon cikkelyeiben, amelyek az uralkodó osztály magyar eredetű tagjainak idegenellenességéről tanúskodnak. A „meráni” korszak emlékének másik vetülete a 13. századi törvényekben öltött testet, az efféle időktől való félelem motiválta az alábbi cikkelyeket: „Ha vendégek (*hospites*), tudniillik előkelő emberek (*boni homines*) jönnek az országba, az ország tanácsa nélkül méltóságokra ne emeljék őket” (1222:11). Vagy egy másik passzus: „Birtokokat nem szabad az országban kívüli (*extra regnum*) [személyeknek] adományozni. Ha ilyeneket adományoztak vagy eladtak, meg kell engedni az ország lakóinak, hogy azokat visszaválthassák” (1222:26). Hangot kapott az 1222. évi Aranybullában az izmaelita és zsidó bérlők elleni elégedetlenség is, méghozzá idegenellenesség mezébe öltöztetve: „Kamaraispánok, pénzverők, sőtisztek és vámszedők az ország nemesei legyenek. Izmaeliták és zsidók ne lehessenek” (1222:24).⁶⁷

Lényegében hasonló cikkelyeket találunk az Aranybulla 1231. évi megújításában is, bár az 1222. évi cikkelyekkel való minimális eltérések roppant tanulságosak. Ekkor is tilalmazták idegenek méltóságviselését (1231:23), de három megszorítást tettek. Egyrészt kiemelték, hogy ez a *nemes* vendégekre (*hospites nobiles*) vonatkozik. Másrészt csak akkor tiltották a tisztségviselést, ha az idegenek „nem akarnak itteni lakosok lenni”, végül pedig az idegen tisztségviselőket azzal vádolták meg, hogy „az ilyenek viszik ki az ország gazdagságát”. A *nemes* vendégekre szorító passzus beiktatása indokolt volt, mert a „közönséges” vendégek 1231-ben is megkapták — nemzetre való

⁶³ SRH. I. 322–323.

⁶⁴ Albinus Franciscus GOMBOS, i. m. I. 28. L. KRISTÓ Gyula, *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*. A. Univ. Szeg. A. Hist., 40. 1972. 69–71.

⁶⁵ ÉRSZEGI Géza, i. m. 17.

⁶⁶ KRISTÓ Gyula, in *Magyarország története*. II. i. m. 1279–1280.

⁶⁷ ÉRSZEGI Géza, i. m. 16., 18., 17–18.

tekintet nélkül — azt a jogot, hogy „a kezdettől fogva nekik engedett szabadságban kell őket megtartani”, meghozzá az 1231. évi törvényszöveg pótlása szerint „örökké” (1231:27). Ugyancsak megtiltották 1231-ben is az országon kívüli személyek számára birtokok adományozását, biztosítva ilyen birtokok esetében az ország lakóinak visszaváltási jogát. Ehhez 1231-ben annyit fűztek hozzá: „vagy egyszerűen vissza kell venni azokat [ti. a birtokokat]” (1231:32). Lényegében 1222. évi intézkedést ismételt meg az 1231. évi megújítás akkor is, amikor kimondta: „A pénzverde, sókamarák és más állami hivatalok élére zsidókat és szaracénokat ne állítsanak” (1231:31).⁶⁸ Ez utóbbi nyomvonalon haladt az 1233. évi beregi egyezmény is, amely tilalmazta zsidók és szaracénok (izmaeliták) pénzverés, sűügyek, adók, más közhivatalok élére, vezető állami tisztségbe állítását, s intézkedett a zsidók és izmaeliták keresztényekkel szembeni magatartásáról.⁶⁹

Még el sem ültek a „meráni” uralom, valamint az izmaelita és zsidó bérlők keltette hullámok, máris újabb etnikai ellentét borzolta a kedélyeket: a kunok megjelenése. Mivel IV. Béla király támaszt látott a kunokban, bizonyos kedvezményekben részesítette őket, ami kiváltotta a magukat — akár más okok miatt is — háttérbe szorítottak érző magyar előkelők dühödő támadását a kunok, illetve a kunoknak kedvező király ellen. A politikai és anyagi-gazdasági hatalomért való harc újra az idegenellenesség mezébe öltözött. Könnyítette az előkelők dolgát, hogy a nomád kunok nem csupán nekik okoztak erkölcsi, hanem az egyszerű magyar embereknek is anyagi károkat, tehát a főemberek sérelmeiket országos, az egész magyarságot ért sérelmekként adhatták elő. Nem véletlen, hogy Rogerius váradi kanonok IV. Béla és a magyarok közti gyűlölködés első okaként éppen ezt említette: „Amikor pedig a kunok királya nemeseivel és közembereivel együtt kóborolni kezdett Magyarországon, végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak legelőekben, vetéseken, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javaikban. És ami még rettenetesebb volt — mivel ezek nomád emberek voltak —, undorító módon földre teperték a szegény emberek hajadon leányait, és megszeplősítették a hatalmasok (*potentes*) ágyát... És ha egy magyar megkárosított egy kunt, akár jószágában, akár személyében, azonnal igazságot szolgáltatott a kunnak, úgyhogy más már nem mert hasonlót elkövetni. De ha egy kun okozott kárt egy magyarnak, a magyarnak nem szolgáltatott igazságot, és ha sürgetni merte, a pofázásért pofonokat kapott cserébe.” Hogy elsősorban a magyar előkelők sérelmeiről volt szó, jól példázza a király és a magyarok közti gyűlölködés ötödik oka. Eszerint amikor a magyarok „hívásra vagy hívatlanul a királyi udvarba mentek, nem volt alkalmuk a királyt látni, hacsak nem távolról, és csupán közvetítő útján volt lehetőségük vele beszélni, de ha a legutolsó kun jött oda, azonnal nyitva állt előtte az ajtó, és be is léphetett; és a kunokat mind az üléseken, mind a tanácskozásokban és mindenben a magyarok elé helyezte a király.”⁷⁰ S éppen úgy, mint Gertrúd esetében, a kunok vonatkozásában is a magyarok idegenellenessége gyilkosságban kulminált. A Magyarországot ért 1241. évi tatár támadás közepette a magyarok megölték Kuthen kun királyt. Az a megalapozatlan gyanú terjedt el róla, hogy része volt a tatárok betörésében, s így mint Magyarország pusztulására törő árulót érte a halál. Ám hogy e lépést idegenellenesség is motiválta, az mutatja, hogy a Kuthen ellen fellépő magyarok a királyt is szidalmazták: „Harcoljon a királyunk, aki a kunokat a mi gyűlölségünkre (*in nostrum odium*) behozta.” S

⁶⁸ S. L. ENDLICHER, i. m. 432., 432–433.

⁶⁹ Richard MARSINA, i. m. I. 295–296.

⁷⁰ SRH. II. 554., 556. Rogeriusra I. ALMÁSI Tibor, *Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez*. A. Univ. Szeg. A. Hist., 86. 1988. 9–14. Rogerius magyar fordítását I. HORVÁTH János, in *A tatárjárás emlékezete*. Bp. 1981. 111–148.

hogy e hangok elsősorban a tehetősebbektől eredtek, onnan tudható, hogy a királyellenes jelszavak között ilyen is előfordult: „Harcoljon azokkal a király, akiknek a mi birtokainkat odaadományozta.”⁷¹

A fentiek alapján bizonyosra vehető, hogy Magyarországon, elsősorban a birtokos osztály körében, a 13. század első felében újfajta törésvonal keletkezett: az idegenellenesség, amely politikai ellentéteket etnikai mezbe öltöztetett. Ám az idegenellenesség kiváltotta a magyarországi idegen eredetű előkelők ellentámadását. Ezt a harcot nem a csatamezőn, hanem a toll fegyverével vívták meg, s ennek köszönheti létét a magyar krónika advena-listája, amely a legjelentősebb idegen eredetű magyarországi előkelő családok, nemzetségek rövid történetét foglalta össze. Ez a 14. századi krónikakompozícióban betétként, Kézai Simonnál önálló könyvként megőrzött rész⁷² nem kevesebbre vállalkozott, mint annak bemutatására, mit köszönhet Magyarország az idegeneknek. A krónikakompozícióban az idegenekkel foglalkozó rész első mondata arról szól, hogy a jövevények nemessége egyenlő a magyarokéval (*hospites... nobilitate pares Hungaris*), az utolsó pedig arról: a különböző idegen eredetű népek, akik sokáig tartózkodtak az országban, a magyarokkal házassági kapcsolatokat létesítettek, és hasonló módon (*pariter*) nemességet és szállásbirtokot nyertek.⁷³ Ez tehát az a keret, amelybe a szerző a jövevényekről szóló rövid művét elhelyezte. A keret önmagában sokatmondó: azt hangoztatja, hogy nincs különbség a magyarok és a Magyarországon hosszabb ideje élő idegenek között a jogok és a társadalmi helyzet vonatkozásában, az idegenek a magyarokkal azonos nemességet élveznek, azokhoz hasonlóan szállásbirtokot (*descensum*) birtokolnak. Ez az elvi alapállás nyilván válasz volt arra az anonymusi koncepcióra, amely Magyarország elfoglalását a hét honfoglaló vezérnek tulajdonította, s az országalapítás nagy művében az idegeneknek legfeljebb a behódoltak szerepét juttatta. Amit azonban a szerző a keretet képező két mondat közé helyezett el, az még világosabban tanúsodik felfogásáról. A kialakuló magyar állam megannyi fontos mozzanatában döntő szerepet juttatott az idegeneknek, számos esetben fiktív személyeket és eseményeket költve. Így pl. a nyitó mondat utáni fejezetekben csupa olyan dologról olvashatunk, amelyek mindegyike a jövevények kiemelkedő jelentőségét húzza alá. A 38. krónikafejezet szerint Szt. Istvánt a sanseverinói Deodatus (kitalált figura!) keresztelte meg Szt. Adalbert prágai püspök társaságában. A 39. fejezet arról tudósít, hogy Wolfger és Hedrik már Géza fejedelem (valójában II. Géza király) korában favárat és kolostort épített. A 40. fejezet akként fogalmaz, hogy a bajorországi Vecelin Szt. Istvánnal együtt Somogyban megölte Koppány vezért. A megfogalmazás aligha véletlen: nem Szt. István ölte meg Koppányt Vecelinnel együtt; vagyis Vecelinnek nagyobb szerepet tulajdonít Koppány leverésében, mint Istvánnak. A 41. fejezet szerint Szt. Istvánt német szokás szerint övezték karddal a Koppány elleni összecsapás előtt, s az idegenből jött Hont és Pázmány „tanácsára és segítségével állítottak királyt a magyarok fölé”. Nem kevesebbet jelent ez, mint annak kimondását: a magyar királyság idegen intézmény, s mind Koppány leverése, mind a kereszténység győzelme Magyarországon az idegenek érdeme. Világosan kiderül ez utóbbi körülmény a keret nyitó mondatát is tartalmazó 37. fejezetből. Innen arról értesülünk, hogy „Géza fejedelem... megkezdte a magyarok népének keresztény hitre térítését. És midőn intelmekkel nem tudta megtéríteni őket, mert buzgón hódoltak a pogány szertartásoknak, kénytelen volt némelyeket fegyverrel elnyomni; hogy ezt megtehesse — mivel többen voltak a hit ellenzői, mint követői —, hírül kellett adnia szándékát a ke-

⁷¹ SRH. II. 566. L. KRISTÓ Gyula, in *Magyarország története*. II. i. m. 1426.

⁷² SRH. I. 294–304., 187–192. Kézai Simon magyar fordítását l. BOLLÓK János, in *A magyar középkor irodalma*. Bp. 1984. 115–163.

⁷³ Uo. 294., 303–304.

resztény királyoknak és fejedelmeknek. Kívánságát hallván azok nemcsak segítséget küldtek, hanem személyesen is eljöttek, mert a magyarok kegyetlensége ártalmas és gyűlöletes volt számukra.”

Bár a magyar történeti kutatás mérvadó vonulata az advena-lista keletkezését V. István korára (1270–1272) teszi, és szerzőjéül többen Ákos mestert tekintik,⁷⁴ úgy tűnik, van mód e kis terjedelmű, de a középkori magyar ideológiatörténet szempontjából nagy jelentőségű mű keletkezési idejének viszonylag pontos meghatározására. Mivel a 49. fejezet említi Buzád bán nemzetségét, márpedig ő csak 1226-ban lett bán (és 1241-ben meghalt), így az advena-lista 1226 előtt nem keletkezhetett.⁷⁵ Viszont a 45. fejezet — amint már Pauler Gyula felfigyelt erre — II. Frigyes császárt még mint előt látszik említeni,⁷⁶ azaz ez 1250 előtti keletkezésére vall. Az 1226–1250 közti időszaknak inkább a végét, azaz az 1240-es éveket vehetjük gyanúba az advena-listában szereplő más személyek szereplési ideje miatt. (Így sokat nyom a latban, hogy az 50. fejezetben szereplő Keled-fiakra csak 1244-től kezdve vannak adatok.⁷⁷) Ha ez a keltezés megállja a helyét, bizonyosra vehetjük: az advena-lista válasz volt arra az idegenellenességre, amely az 1205-től kezdődő évtizedekben előtötte Magyarországot, s kiváltképpen a társadalom felsőbb szféráiban hódított.

A jövevénylajstrom dolgában már Pauler Gyula mértékadóan foglalt állást, jóllehet ő — erős kivételként a szakirodalom később általánossá váló értékítéletéhez képest — a hun-történettel együtt keletkezését a 13. század második-harmadik évtizedére helyezte. Szerinte ekkor már „tekintélyes emberek voltak sok idegen jövevény utódjai: a Huntpazmánok, és Jákók, a Pothok, a Guthkeledek, kik nem szívesen vehették, ha eleiket valamit jött-ment népek tekintik”; ezek a 13. századi urak hadi szolgálataikra hivatkoztak, amelyeket elődeik Géza fejedelemnek és az első magyar királyoknak tettek, és inkább az ő igényeiket, felfogásukat tünteti fel e lista, semmint a történeti valóságot.⁷⁸ Felfogásunk igen közel áll ehhez a koncepcióhoz. Mivel a krónikaszerző általában a valóságosnál korábbi időre tette az idegenek bejövetelét, több nemzetséget illetéktelenül sorolt a *hospes* eredetűek közé, célzatossága aligha vitatható. A 13. század elejétől lábra kapó idegenellenességgel szemben (amely alapvetően a hatalomból kiszorított magyar előkelők ideológiájaként jelent meg, s tiltakozást jelentett az idegenek tisztségviselésével, „túlzott” anyagi előnyeivel szemben) történeti síkon akarta igazolni az előkelő *hospesek* utódainak jogát, jogosságát magyarországi ingatlanok birtoklására, országos hivatalok viselésére.

Ezen eddig ismeretlen szerző munkájára, amely az idegenek érdemeit ecsetelte, két irányból érkezett válasz. Az egyiket a valóban V. István kori krónikás, azaz Ákos mester adta. Ő vállalkozott arra, hogy kidolgozza a hét honfoglaló magyar vezérnek a 14. századi krónikakompozícióban jelenleg is olvasható történetét.⁷⁹ Vállalt feladatának eleget téve, nem riadt vissza az aktualizálástól sem. Az egyik honfoglaló vezér (Gyula) leszármazói sorába saját kortársát, a 13. század második felében élt László fia Gyulát is becsempészte. A hét vezér korábbi krónikában is már szereplő ösztövért listájának viszonylag kerek történetekké való kikerekítése önmagában jelzi: magyar származású és érzelmű előkelő volt. Ákos mesterrel való azonosítása esetén a nagy

⁷⁴ DOMANOVSKY Sándor, *Kézai Simon mester krónikája*. Bp. 1906. 120., 128–130.; GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948. 152.; HORVÁTH János, *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk*, i. m. 342–343.; CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom*, i. m. 426.; MÁLYUSZ Elemér, *Az V. István-kori gesta*. Bp. 1971.

⁷⁵ KARÁCSONYI János, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. II. Bp. 1901. 122–123.

⁷⁶ PAULER Gyula, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. II. Bp. 1899.² 604.

⁷⁷ GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*, i. m. 170.

⁷⁸ PAULER Gyula, *Szent-István és alkotmánya*. Száz, 1879. 27–29.

⁷⁹ SRH. I. 287–292. L. MÁLYUSZ Elemér, *Az V. István-kori gesta*, i. m. 53–61.

múltú és hatalmas Ákos *genus* sarja. Magyarságát azonban mellé- vagy még inkább alárendelte társadalmi állásának. Ebből a szempontból roppant tanulságos, amit a 35. fejezetben, a hét honfoglaló vezér történetének elmondása után megjegyzett: „A többi nemzetség pedig, amely eredetét nézve ezekkel egyenlő és hozzájuk hasonló, tetszése szerint szerzett magának szálláshelyet (*descensum*). Ha tehát egyes kódexek azt tartalmazzák, hogy Pannóniába ez a hét kapitány jött be, és Magyarország csupán általuk keletkezett és alakult ki: honnan jött akkor Ákos, Bor, Aba és a többi magyar nemes nemzetsége, hiszen ők valamennyien Szkítiából származnak, nem jövevények (*hospites*).” Mivel azt kellett megállapítania, hogy a hét honfoglaló vezér leszármazottainak sorában számos nagyhatalmú nemzetségnek — közte saját *genus*ának — nem jutott hely, kitágította a honfoglaló — azaz vitathatatlanul magyar származású — vezérek, előkelők körét, ezzel megannyi kortárs magyar nemzetség számára adta meg az elvi lehetőséget, hogy őszüket az ekkor már a mesék kódéba vesző honfoglalás korába vezessék vissza. Mindenesetre azzal, hogy a nemzetségek jelentős részét elhárította a jövevények körétől, világosan kifejezésre juttatta: még az 1270-es években is élt — legalábbis a történeti irodalomban — a magyarországi előkelők bennszülött és idegen eredetű csoportokra osztásának gyakorlata. Ákos mester azonban nem juttatott túlzottan nagy szerepet munkájában az idegenellenességnek, a hangsúly inkább társadalmi, semmint etnikai kérdésekre esett nála. A nagybirtokosság történetírójaként saját osztálya szemszögéből értékelte a történelmet. Amint — Horváth János nyomán — Mályusz Elemér megállapította: „Ákos mester azon nagybirtokos arisztokraták közé tartozott, akik a XIII. század közepére felzárkózva a hatalom korábbi hasznélvezői mellé, jogot formáltak arra, hogy a király az ő érdekeiket is kímélve, sőt istápolva uralkodjék.”⁸⁰

A másik választ az 1280-as évek első felében, IV. (Kun) László király korában Kézai Simon adta. Egyfelől továbbépítette mindazt a magyar öntudattal kapcsolatos gondolati anyagot, amelyet már évtizedekkel korábban Anonymus lefektetett. Míg azonban a névtelen jegyzőnél csak Attila és az Árpádok álltak rokonságban, addig Kézai Simon széles történeti tablón a hun és a magyar nép rokonságát, illetve azonosságát vázolta fel. Ezzel önmagában véve óriási szolgálatot tett a magyar öntudatnak, messze évszázadokra kitágította a magyar történet időbeli kereteit, s Attila nagyságában a magyar nemzetnek állított dicsőséges emléket. Kézai Simon az első magyarországi író, akinél a nemzet (a születési-nyelvi egység) jelölésére a *gens* szót következetesen felváltotta a *natio*. Kézai — a magyar öntudat markáns középkori megfogalmazója, akinek egyébként a magyar eredetmonda, a csodaszarvas-monda legelső írásbeli lejegyzése is köszönhető — egy sajátos idegenellenesség megfogalmazásával nem tagadta meg a 13. századi magyarországi történeti irodalomban fellelhető fejlődésvonalat.

Amint Szűcs Jenő kimutatta, Kézai — egyébként nem túlságosan terjedelmes — krónikája négy könyvből áll. Az első és a második könyv a hun és a magyar történelmet tartalmazza. Mivel a mondai Hunor és Magyar fiai az ősi 108 nemzetség alapján 108 tartományra (*provincia*) osztották fel Szkítiát, Kézai szerint ebből „a 108 nemzetségből és nem többől áll a tiszta (*pura*) Magyarország”. E 108 nemzetség minden keverék nélküli (*absque omni missitalia*) nemzetség volt. Vagyis a 108 nemzetségből adódó *tiszta* (*pura*) Magyarország — a félreérthető megnevezés ellenére is azt kell mondanunk — *faj*tiszta volt; *faj*tisztasága abban nyilvánult meg, hogy keveredés nélküli hun-magyarokat foglalt magában. Már ebből világos, hogy Kézai krónikájának alapvető szerkezeti felépítését etnikai (mi több: bizonyos értelemben faji) alapon konst-

⁸⁰ HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk*, i. m. 345–349.; MÁLYUSZ Elemér, *Az V. István-kori gesta*, i. m. 53.

ruálta meg. A másik két könyv pedig éppen a nem hun-magyarok, hanem a többiek (az idegenek) történetét adja. Mint Kézai írja: a többiek, azaz a 108 nemzetségen kívüliek, „még ha csatlakoztak is hozzájuk [a hun-magyarokhoz], jövevények (*advenae*) vagy pedig foglyoktól eredtek”. Ennek megfelelően a harmadik és a negyedik könyv a keverék (*missitalia*) népességről szól, még hozzá társadalmi tagozódás szerint. A harmadik könyv címében is hordozza a jövevény nemesekkel foglalkozó tárgyát (*De nobilibus advenis*), a negyedik könyv pedig a nemtelen jövevényekről, a szolgáltatónépek (*conditionarii*) eredetéről szól.⁸¹ Szűcs Jenő megállapítása szerint Kézai történetzemlélete szigorúan etnikai alapon áll: „az idegenekkel, a »keverék«, »korcs« népséggel szemben a hun-magyarok »igazi« vagy »tisztá« nemzete... azóta, mióta az ősidőkben Hunor és Magyar fiai 108 nemzetséggé gyarapodtak, egészen a jelenig intakt (vagy legalábbis többé-kevésbé érintetlen) eredetközösséget képvisel”, más szavakkal: „a fő kohéziós erő... Kézai víziója szerint a »tisztá magyarság«, azaz az *eredet* tisztasága, a »kevertségtől« való mentessége.”⁸² Már Szűcs Jenő leírta a kemény értékítéletet: Kézai munkájában „konok módon érvényesített vérségi teóriáról” van szó,⁸³ amelyet magunk szélsőségesen túlhaltott, már-már faji jellegű etnikai alapállásnak tekintünk.

Ebből az alapállásból következik, hogy Kézai nem oszthatta egyik krónikás-elődjének, a jövevényjegyzet összeállítójának azon tételét, hogy a jövevény nemzetségek nemessége a magyarokéval azonos, s hogy az idegenek a magyarokkal házassági kapcsolatokat létesítve nyertek nemességet és szállásbirtokot. A dolog lényegét tekintve Kézai tétele Anonymus elképzelésével mutat rokonságot. A névtelen jegyzőnél az idegenek magyarok általi befogadásának alapvető feltétele volt meghódolásuk a magyarok előtt. Kézai a jövevények szolgálatát hangsúlyozta. Így írt: „Mind Géza fejedelem, mind más királyok idejében bejöttek [az országba] csehek, lengyelek, görögök, besenyők, örmények és a világon létező minden idegen nemzetből (*ex omni exterâ natione*) csaknem mindenfélék, akik a királynak vagy az ország többi urainak szolgálván (*servientes*) tőlük hűbértartásokat (*pheuda*) nyerve idővel nemességet szereztek.”⁸⁴ Nem árt újról emlékeztetnünkbe idézni, hogy az advena-lista összeállítójánál a vonatkozó helyen — amely bizonyos pontokon Kézai számára forrásként szolgált — a következő szöveg található: „Mind Géza király és Szt. István király idejében, mind más királyok napjaiban jöttek utánat Magyarországra csehek, lengyelek, görögök, spanyolok, izmaeliták vagyis szaracénok, besenyők, örmények, szászok, thüringiaiak, meisseniek és Rajna vidékiek, kunok, latinok, akik sokáig tartózkodtak az országban, és bár a nemzetségüket nem ismerjük, a magyarokkal különböző házassági kapcsolatba keveredvén hasonló módon nemességet és szállásbirtokot (*descensum*) nyertek.”⁸⁵ A formai rokonság, a nyilvánvaló szövegkölcsonzés ellenére is a különbség egyértelmű. Míg a korábban alkotott, idegen érzelmű szerző fontos szempontnak látta az idegeneknek a magyarokkal kötött házasságát, azaz a vérkeveredést, addig Kézai mélyen hallgat erről. Nála mi sem számít elvetendőbbnek, mint a keverék (*missitalia*) jelleg. A nemességre jogosító kritériumok sorában ennek helyén nála a szolgálat szerepel, még hozzá nemcsak a király, hanem az ország többi urai számára (*caeteris regni dominis*) is. Eszerint a jövevény nemesek az Árpád-házi uralkodók kivül a magyar előkelőknek (a 108 tisztá hun-magyar nemzetség kései utódainak) is szolgáltak. Ezt az értelmezést teszi kétségtelenné az az egy szóra szorított különbség, hogy míg az advena-lista írója szerint a jövevények szállásbirtokot (*descensus*), Kézai szerint hűbértartást (*pheudum*)

⁸¹ SRH. I. 146., 187–188., 192. L. Szűcs Jenő, *Nemzet és történelem, i. m.* 470–475.

⁸² Szűcs Jenő, *uo.* 476., 478.

⁸³ *Uo.* 497.

⁸⁴ SRH. I. 192.

⁸⁵ *Uo.* 303–304.

nyertek. Az advena-lista összeállítója szerint a jövevény nemesek szállásbirtoka jogilag teljesen azonos a honfoglaló magyar előkelők leszármazottainak ugyancsak szállásbirtokként nevezett birtokával.⁸⁶ Ez a szóhasználat tehát egybemosta a magyar és idegen nemesek birtokát, s ezzel is dokumentálta, hogy az idegen nemzetségek nemessége azonos a magyar eredetűekével. Ezzel szemben Kézai a Nyugat-Európában használatos *pseudum* szót használva éles különbséget tett a honfoglaló hun-magyarok ősi szállásbirtoka és a Géza fejedelem korától kezdve Magyarországra jött idegenek *szolgálat* fejében kapott hűbértoka között. Ezzel egyszersmind kétségbe vonta azt is, hogy a két tábor nemessége azonos lenne, miként Nyugat-Európában is különbség van a hűbérúr (a hűbértok adományozója), illetve a hűbéres (a hűbértokért szolgálatot teljesítő személy) között.

Kézai Simon — szemben Ákos mesterrel — nem magyarságát rendelte mellé vagy inkább alá társadalmi helyzetének, hanem éppen fordítva: magyarsága fontosabbnak bizonyult társadalmi állásánál. Nála a tiszta (*pura*) Magyarországnak a keverék (*mis-sitalia*) jövevényekkel szembeállított bemutatása az alapvető kategória, s az, hogy ő — megint csak szemben Ákos mesterrel — nem a nagyurak, hanem a köznemesség történetírója, másodlagos szempont. Mindamellet a Kézai-krónika elemzése során számos ponton sikerült kitapintani a nyíltan vagy burkoltan felszínre törő köznemesei érdekeket, elsősorban a vágyat a királyi hatalom és a köznemesség összefogására a nagyúri-bárai törekvések érvényesülése ellenében.⁸⁷ Lényegében ugyanerre utalt Szűcs Jenő is, amikor azt húzta alá, hogy a Kézainál az idézett helyen megjelenő „hagyományos magyar *servitium*-gondolat... a 13. században főként az alakuló köznemességnél (a *servientes regis*ből alakuló *nobilitas*nál) virulens.”⁸⁸

Az 1205 utáni Magyarországon végbement társadalmi és tudati fejlődés eredményeképpen — bizonyos, inkább csak hajszálgyökerek formájában tetten érhető előzmények után — kialakult, a közéletbe, a közgondolkodásba mintegy „berobbant” a sokáig szunnyadó magyar öntudat, és tartósan jelen volt a korábban csak rövid időszakokra fellángoló idegenellenesség. Nyilvánvaló, hogy — bár mindkettő külön pályát futott be — nem egymástól függetlenül formálódtak. Mindkét vonatkozásban a kiteljesedést Kézai Simon gestája jelentette az Árpád-kori Magyarországon, amely egyrészt hun előképpel gyarapodott magyar öntudatával, „nacionalizmusával” (azaz a *natiot* középpontba állító szemléletével, illetve a hun-magyarokat kedvező színben láttató beállítással), másrészt az évtizedeken át érlelődő idegenellenesség markáns (már szinte a fajiság határát súroló) koncepciójával hosszú évszázadokra szóló szellemi muníciót adott a magyarságnak.*

⁸⁶ Ákos mester szerint a hét honfoglaló vezéren kívüli nemzetségek szállásbirtokot (*descensum*) szereztek maguknak. L. uo. 292.

⁸⁷ KRISTÓ Gyula, *Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesei ideológia néhány vonása*. ItK, 1972. 1–22.

⁸⁸ SZÜCS Jenő, *Nemzet és történelem, i. m.* 500. Kézaira összefoglalóan l. Uő., *Theoretical elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum (1282–1285 A. D.)*. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 96. Bp. 1975.

* E tanulmány német nyelvű szövege a NATIONES sorozatnak a középkori magyar királlyal foglalkozó kötete számára készült.

L'IDÉE DE LA PURETÉ ET DE L'ANTAGONISME ETHNIQUES DANS LA MENTALITÉ HONGROISE MÉDIÉVALE

Les étrangers étaient bien estimés en général en Hongrie aux 11e et 12e siècles, mais dès le début de la deuxième moitié du 11e siècle on peut remarquer l'apparition d'une certaine intolérance qui peut s'expliquer par des motifs religieux. Puis une antipathie s'est présentée qui ne durait pas longtemps, pendant certaines périodes du règne des rois Saint Étienne, Pierre et Étienne II. C'est dès le tournant des 11e et 12e siècles qu'on peut parler de la formation d'une conscience hongroise qui était basée sur la langue commune (le hongrois) et sur la tradition commune de l'origine. Un tour radical s'est produit au début du 13e siècle, comme la *Gesta d'Anonymus* écrite vers 1210 nous le prouve. La conscience hongroise s'est manifestée dans ce texte par le dessin de la gloire hongroise et scythe des anciens temps et elle s'est aussi exprimée dans la dévalorisation et la dépréciation des étrangers. Après 1205, c'était tantôt le règne allemand pendant les premières années du roi András II, tantôt le pouvoir économique des fermiers ismaélites et juifs au cours du premier tiers du siècle, tantôt l'apparition des Comans et les difficultés de leur assimilation dans la société hongroise qui soutenaient cette aversion de temps en temps. Ce préjugé qui était présent aussi dans le texte des lois du 13e siècle, et il a transformé les oppositions politiques en oppositions ethniques. Mais la réplique des seigneurs d'origine étrangère ne s'attendait pas longtemps, à l'aide de laquelle ils voulaient justifier leurs droits du point de vue historique en Hongrie. Alors qu'au début des années 1270 Maître Ákos a accentué dans son œuvre les questions sociales et non ethniques, Simon Kézai, vers 1285, a dépassé les antécédents en ce qui concerne la conscience hongroise et l'antagonisme ethnique. Il les a attisés en se servant l'histoire des Comans et dans son aversion il est arrivé jusqu'à la conception qui est proche du racisme.